

КАМБЫ-ЛАМАНЫН ДУЖУЛГЕЗИНГЕ ХАМААРЫШТЫР БОДАЛДАР

Тыяны Камбы-ламананын дүжүлгезинге хамаарыштыр бодалдарыны билишкенде, Чүгө десе, бис бодал турарына, шапкын талазын ала удурула кылдыры эне берге, харысалгалы ажал. Азда буддизм философиясы езуду долу билди кижинин турары чугула херек. Качан школа, университет, албан черлеринин, чурттуу удурутчуларына чүгө тускай эртемгиз өзес, харын амалдар-билит-белек, акылдар-чурталгалын аны-буру талаарын уган билди кижилер болур журулу ийик. Шапкын удурутчулууну ажалы оон чинг өзес, харында арыш болур. Чүгө десе, оон холула кижилерини уган-сарылынына, сагыш-сеткингиз эне ханы болгаш мерген уганинг эртем — буддизмин билиглерин ажалын бери, оларын шын орукте угал башкарыр.

Камбы-ламанын ажалы чүгө оон биле-даа кынаар-талкаган турган болса, домейле нарын билдирди. Амгы үеде бистин Тыяна буддизм чаала катан бут кырына туруп эзелен, улуг үрүрлөр болгаш ламалар барык чок деп болур үеде, Камбы-ламан ажалы оон-да берге деп чүгө база билдирди. Бичанган мындай үеде шапкын удурутчулууну чүгө езуду эртем-билиг билгенин болуру кончуг чам.

Мону бижи бергенястиң база бир журу чүгө десе, Тыяны Камбы-ламан чүгө десе, харында арыш болур (орус, тыяны дыйды билди, ТР-ниң болгаш РФ-тиң хамаатны-ла деп чугула, ол талазы-биле 1997 чылда Устав-даа хулап алдынганы чамгыт

эвес. Бича деп турар кижилер баала Тыяны, оон шапкын даш сагыш арыш чоруур кижилер-ди. Бича-лаа, бис бодаларына, олар араа чазып турар. Тогуусоч көрүп көрөлөй.

Тыя Арат Республикага орус башкылар, эмчилер баа эске-даа спешалистер кээп ажалдан эзелей бергенде, кым-да, кажан-да «чүгө тыя кизи школа директору азы эмнеге эргелекчиңиз болуң» дийей турган. Бича дээр аргавыс баа чок, чүгө десе, эртем-билиг кижилер чедипсе, чамдык таларыларга харын шугу чок турган. Орус спешалистерини ажалдан турганы Тыяның тогуусоч чүгө эне чырык исти арттырып каан. Кайы хире шырап эмчилер, башкылар бистини өздөйд, эмгел, тыя чонга дузаын көргүскени! Оларын өөреничилерини аразында бистин чоргаарлыг чоруурусу эртем-билигин, езуду интеллектуалдык — Елизавета Ворахана Салышмаа, Соли Сойнович Солян, Доруг-оол Алды-оол-оюн Монгуш, Монгуш Ворахон Кенин-Лопсан, Зоа Вораханаева Чамдаба, Алексей Кайчырович Делгер-оол даш оон-даа өскөдөр хой. Ол илдин өзес деп кым-даа чугулаштыр.

Шапкын удурутчулууну чүгө школа, эмнеденге илгалып ужурутул деп? Бис бодаларына, шапкынның «чүгө» оон-да аар. Чүгө десе, оон «эмгел» чүдүдери — кижини уган-мердели, сагыш-сеткили, харында — хуу-салымы. Амгы үеде Тыяна оон билди, эртемгиз ламалар — төвүт (тибет) башкылары — Лобсан Дубтен, Таба Гыатсо гешелер (буддизм философиясынын докторла-

ры) база Пенде Гыатсен хийлел олар. Башкыларын билиш керек, чурат чүдүдери бис кайы билди ийик бис.

Ол талазы-биле алгаш оор болса, бистин өбедерин езуду мерген уганинг чоран болгаш, шапкын эртемин чедип алыр дээш, ийрап Төвүт чуртуне каш-каш чылдар дургузунда чоруй баар турган. Амгы дыл-беле чугуламык болза, классиктин, академиктин эртем Төвүтте деп билгеш, чоогунда Моолду бозин эртип чоруй баар турганы (анаа өөренип турганнар база бар) ол. Төвүт башкыларын Тыяже чаала, оларын тыя өзес деп артык сеткил чок, хундулде чоран турган. Ол үениң дургузунда чеже кижини дүмбөйлеп бар чыккан уганин арышын, карак-кулаан ажитпаан боор! Ажитка хамаатчок, 40-50 хар бозин ажа берген Башкылар өөреничилери боттарың аразында «кандыг кончуг чүгө билбей чоран кизи боор мен, Башкыга оон эрте журашкан болузма, чеже-чеже частыгыларны кылбас ийик мен» деп чугулаштырар. Ачалыг төвүт Башкыларын чүгө-өкүн ийиң алып, бистин, четтирип чор бис.

Бичанган амгы үеде Тыяна буддизмин шын орукте ажалды, оон бут кырына тургузурар — чүгө эртем-билигин, чагай сеткилдиг төвүт башкыларынын күн-шылдылы. Чүгө олар бисни билбейти билди, көрбөзүн көрүп, шапкын эртемгизини чуртуне, күчүгү номнарын помчуп, ажал-херектин эжини ажалды болур. Реакция черле артык сагышты болбашынар. Амгында

башкыларынын хой саяндар өзес чоңу хундулде, белек өзес дылды кыска хуу-саа дургузунда өөренип турган — тыяларга улуг хундуну көргүзүп турары-дыр.

Тыяда, Кызылда дыка хой кижилерге төвүт башкылары оң чок, эртемгиз кижилери апарган. Кандыг-да айтырдылар туруп келгери, өөрүшкү-муңгаларында, чагыт-даа чүдүн чүгө башкылары-биле улежир. Бо чүдү чүгө чугулаш турарыл дээр, чоңуусуну шапкын талазы-биле билгилерини алып, шын улуг бар чыдарың херечий-ди.

Ол билгилерини өгө таваан бистин эртемдиг башкысы геше Джампа Тинлей салган. Башкысы Орединти (Дхарма) 4 чыл бут кырына турган. Ол үениң дургузунда чеже кижини дүмбөйлеп бар чыккан уганин арышын, карак-кулаан ажитпаан боор! Ажитка хамаатчок, 40-50 хар бозин ажа берген Башкылар өөреничилери боттарың аразында «кандыг кончуг чүгө билбей чоран кизи боор мен, Башкыга оон эрте журашкан болузма, чеже-чеже частыгыларны кылбас ийик мен» деп чугулаштырар. Ачалыг төвүт Башкыларын чүгө-өкүн ийиң алып, бистин, четтирип чор бис.

Шын-на «езу-дурму-биле адыр чүгө болза, лама-башкыларын херэңче лама өзес кижилер кирпешсе ужурут. Оларын улуг эртемни, оон иштинде чамгыт өөредин билди эске аар. Чуу-даа чүгө улуг-баштыг болур, ачалыг шапкына. Тыяна буддизминин турукчу кезек каа кошкан, ламаларын чедипше-нинден башкылар-биле кады анаа бодун кижилерини шапкын катал көрдөрү-биле хеделип турары ол. Демги Уставтың-даа тыялганынын чылдагынында. Бир өзес долу билгилг хой лама-башкылар боттары Устав хулап ат турган болза, Тыянын Камбы-ламан чүгө «ТР-ниң болгаш РФ-тиң хамаатнык хой, чай чок болганы-биле ол езуду Тэо Бичогоче болу дамыдып берген. Черле кичащ, шапкын херэңде сөөк-азы ылгажыр чүүш шугу турбас. Хүрээни баала-ла өскөрдөр эртеми белек башкы улгал-башкаар. Философчу диспуттар үенинде билдиниме айтырларга ол харынап, аргы-аңгы үзел-бодалдарын турукчу билди, езуду-ла авторитетиг болур. Бичанган чүгө Тыяна өзес, а РФ-тиң республикаларына, даштыкы-даа буддизм талазы-биле конференциялар киржин, төвүт башкы Тыяны толоозор болза кизи чүгө чоргаларын болу. Тыя башкыларын үезиң чедер болган артар, чүгө езуду буддизм эртемгизин долу-биле шингээдиң. Бодунуң чоңуңа, ажалың-ла чүгө дуулап эзелерини чоңу манат турар. Шын эртемгизин, мөзүшүрүлгү Башкыларын өөредин дыйнап, оларын ачы-буянн керип чоруур кижилерини негелдесе улуг деп чүвени баа ламалардан өскө улуг бар

Хуорай, суурлар бурзууге чик эртемгиз ачы-чөп, улуг болгаш өскө-даа барааны сардар салдырары тус чер чагырларың дамчытыр аждыры негетиниң келген. Бистин суурга пенсияларга тускан салдыгы ажалды дугайында шипитирин жөдө херектерини шипитирини баштаар чери биле суму чагырларың хулап алган. А пенсия үмөйиң берган, саалай берген үезиң пенсияларга хербил дээр езугаар чегилерин керээ, езугаар дугурушкан.

Пенсиялар ботгарымыс дугуруш чугулашкан, оң ажалың ай салында салып, пенсия фондузун тургузу алган бис. Фондузга чыгылган акыңа чок кижизин чок болган пенсияларга дууламы кылдыр бээр база пенсияларга чик эртемгиз дагыны Кызылдың салды баазамыңдан салдып алырга болган машина холөзлөрүңгиз ажалыңар. Бо чылдың дагы айдан чик эртемгиз дагыны салдып ажалыңар, пенсияларга саткан.

Тыяда буддизмин шапкын хирел, чеже эртемгиз ламалар барыл деп чүвени, Шыктыг 4-ку Далай-лама болгаш төвүт башкылар баа Бурятияда, Калмыкияда, Моолда улустар эки билди. Бичанган тыялар Камбы-лама кылдыр төвүт башкыларын сонугуп алган деп билген, «тыялар кончуг-ла мерген кылган-дыр» дээрден өскө, чуну-даа чугулашканы. Качан Калмыкияга Шапкын лама (бистин биле Камбы-лама кылдыр) Геше Джампа Тинлей чапал алып турган ийик. Оон соннда Башкыныс бугун Россияда ажалыңын хой, чай чок болганы-биле ол езуду Тэо Бичогоче болу дамыдып берген. Черле кичащ, шапкын херэңде сөөк-азы ылгажыр чүүш шугу турбас. Хүрээни баала-ла өскөрдөр эртеми белек башкы улгал-башкаар. Философчу диспуттар үенинде билдиниме айтырларга ол харынап, аргы-аңгы үзел-бодалдарын турукчу билди, езуду-ла авторитетиг болур. Бичанган чүгө Тыяна өзес, а РФ-тиң республикаларына, даштыкы-даа буддизм талазы-биле конференциялар киржин, төвүт башкы Тыяны толоозор болза кизи чүгө чоргаларын болу. Тыя башкыларын үезиң чедер болган артар, чүгө езуду буддизм эртемгизин долу-биле шингээдиң. Бодунуң чоңуңа, ажалың-ла чүгө дуулап эзелерини чоңу манат турар. Шын эртемгизин, мөзүшүрүлгү Башкыларын өөредин дыйнап, оларын ачы-буянн керип чоруур кижилерини негелдесе улуг деп чүвени баа ламалардан өскө улуг бар

Чүдүлдөгил байырдалдар үезинде, чижээлээр, Шагаа, оваа дагыры даштыкы, азы ажалың-шүжүгө таварышканында, Улуг ном-суурун амы үеде шын өзү-биле адыр болза, чүгө төвүт башкылар номчуп, кылып шыдар деп чүвени шугулуусу эки билди бис. Бичанган башкыларын апарып чаала, чүдүчү чоңуңа оларын эзерер. А кажаң чүгө эртемгиз төвүт башкыларын чыгарышканын езуду-ла олар ужурут олдурун дугайында чугаа болу бээр, оларын өскөдөп, азы-сөөгүн сакты бээр, ажалың-ла чон бис. Төвүт биле тыяна ламалардан өскө улуг бар

САНАЖЫЛГАЛАРНЫ ЧОРУДАР

Биракы Сонгу чүкче болгаш алаа доңгези черлерге продукцияларны (бараншарны) хуусаа бектине сөөртү чедирини деткаан сап-хоо фондузундан чээлдер алганнарың болгаш бюджет организациаларың аразында өрлөр талазы-биле санажылгаларны чорудар дугайында доктаалды (№ 652) ТР-ниң Часаа 1998 чылдың октябрь 9-та хулап алган.

Россия Федерациянын федералдыг бюджетинде акша-хоронгичиниң чоңуру үезинде база долу хемчээл келбей турарынын ужурунда республиканың бюджетте турар организациалары чылгаш болган электри энергиясы, кыяар-чаар материалдар, аш-чөм продуктулары даш баа бугуруткелериниң мурнуна улуг өрлөрдиг артыканы, оон ужурунда ул бааза бугуруткелер федералдыг болгаш левисээр фондулардан алган чээлдерин толел чапал турарын ул доктаалда дугуруткелге айткан.

Санажылгаларны чорударынын мыаң-ла хууседип негелдесе болза, ТР-ниң Санжылгаларның бюджет алыңкызынын болгаш ажал чээлдини толел шыдаван өрелин артык бугуруткелерини аразында санажылгалар чорудар талазы-биле керээ (үш талады) болур.

ОРГАНИЗАЦИЯДАН ТУРГУЗУП АЛЗА...

Октябрь 10-да № 85 «Шыңга» мындай эгелги материал парлаттыңын. Бизда улуг кызыралдар болганын, оон бижиан авторларын албан-дукаалы шын өзес парлаттыңын авторлар редакцияже бижион.

«Шың» солунун редакцияны авторлар буруузу миншип, ол материалды катан долузу-биле парлан тур.

Бистер, Чөон-Хем кожуу-нуң Чыраа-Бажа сумузу-нуң пенсияларын, ажалыңды хой чылдар дургузунда улуг акыл-агыманын аны-буру адырларыңа Тыянының сайырылыңа, оон экономика хөгжүдөлүсүнө ботгарышканың улуг-хууусту мога-шылга чокка берип келген бис. Амгылардык бо берге болгаш нарын үезинде бистин ботгарышканың күжү-бузы-биле ажалдаш, адыр ужурутуп пенсия акымын Тыя Республиканын Президентинин болгаш Часааның күжүшүрүшкенин тудушса 1998 чылдың майга чедип алган бис. РФ-тиң оон регионнарыңа деп-нээрге, ол чүгө болуп турар, Бича-лаа РФ-тиң Пенсия фондузундун Тыя Республиканы талазы-биле салбарынын ажалыңдык бюджетти тургузуу турар үеде орунда болган чарыдалдар талазы-биле санажылгалар шын өзес кылганында Пенсия фондузу 40 млн. рубльди чедип азыбай берган.

Оон ужурунда бо чылдың июнь, июль айларының пенсиянын үлөзөшүндөн, чуртту шипинде сап-хоо кризисинде берге байлалыңдан пенсияларын материалдык байдала дыка баксырааны Тыя Республиканың Часаа демдеген турар.

Бистин Чөон-Хемик кожуу-нуң Пенсия фондузунда хуулаала езугаар келген акыныңа пенсия ажалыңдык чедирбей, саалайш турган. Чөон-Хемик кожуунда шипинде биле 5180 пенсиялар бар. Оларын ай турар акымын 2004 муң рубль. Оон шипинде Чыраа-Бажа сумуда 287 пенсияларын пенсияны бир айда 123320 акша болуп турар. Кожуунда пенсияларын ай хуураы 2004 муң акымын 1,5 хуузу акша-ны үлөң Федералдык пенсия ажалыңдык чарыдалар чыгарышканың улуг эртемгиз пенсия ажалыңдык чарыдалар баа Пенсия фондузу хууаажып турар. Эртек чылдарда пенсия ажалыңдык чарыдалар чыгарышканың улуг эртемгиз пенсия ажалыңдык чарыдалар баа Пенсия фондузу хууаажып турар. Эртек чылдарда пенсия ажалыңдык чарыдалар чыгарышканың улуг эртемгиз пенсия ажалыңдык чарыдалар баа Пенсия фондузу хууаажып турар.

Хуорай, суурлар бурзууге чик эртемгиз ачы-чөп, улуг болгаш өскө-даа барааны сардар салдырары тус чер чагырларың дамчытыр аждыры негетиниң келген. Бистин суурга пенсияларга тускан салдыгы ажалды дугайында шипитирин жөдө херектерини шипитирини баштаар чери биле суму чагырларың хулап алган. А пенсия үмөйиң берган, саалай берген үезиң пенсияларга хербил дээр езугаар чегилерин керээ, езугаар дугурушкан.

Пенсиялар ботгарымыс дугуруш чугулашкан, оң ажалың ай салында салып, пенсия фондузун тургузу алган бис. Фондузга чыгылган акыңа чок кижизин чок болган пенсияларга дууламы кылдыр бээр база пенсияларга чик эртемгиз дагыны Кызылдың салды баазамыңдан салдып алырга болган машина холөзлөрүңгиз ажалыңар. Бо чылдың дагы айдан чик эртемгиз дагыны салдып ажалыңар, пенсияларга саткан.

Дүжүт ажалдашканың оон-ла чедимсе пенсияларга 2-дөңдөй таранын сардарын колдонгичиге бугуруткелери баштаар чери биле суму чагырларың шипитирлээр.

РФ-тиң Пенсия фондузу биле ТР-ниң Часааның дугурушканың улуг эртемгиз пенсия ажалыңдык чарыдалар баа Пенсия фондузу хууаажып турар.

Ажык чагаа

рушканың езугаар 1997 чылда чарыс аяк пенсия фондузун республикага тургусканы-биле пенсияларын пенсия акымынын санажылгаларын, улугезин, чедиргилерин Пенсия фондузу харылаар ужурут.

Бичанган бистер, Чыраа-Бажа сумузуңуң пенсияларын, хууламыска ажал чарыс салгырар, саала-оона берген эртемгиз бодалыгы катчы, пенсия үлөзөдиг Пенсия фондузу чорударын шипитирлээр. Ажык чагааны 1998 чылдың июль 21-де Чөон-Хемик кожуу-нуң Чыраа-Бажа сумузуңуң пенсияларын хуулаштыр чугулашты. Часаа хуораның пенсиялар баа биске катчы, сааладыгы деткээп.

Тыя Республиканы Часаандан дээривисе бааза, бугу пенсияларын социал амалдарын өкөжилерине баа Пенсия фондузунуң материалдык техникасы баазанын бижылгаларына пенсия үлөзөгезин көрдүңүң 1,5 хуу акыны кырыштырып чугулашты. Республиканың 70 муң ажык пенсияларын Пенсия фондузундун ажалыңдык холгалары, пенсияларын акымын өкө-ажык харан, пенсия үлөзөгезин хууаажың,

ХАЛАПТЫ БОЛДУРБАС ДЭЭШ

Күрүсептин өртте удур албан эртемгизин бо чылдын октябрь 15-ке чедип мэдээ билге республиканың левисээрине 470 өрт болганы демдегелеттинген. Оон күрүсеге болгаш хуула үкжилерге чедирген когаралынын түнү — 2 млн. 15 муң 700 рубль ажалды. Ол көргүзүлгөрүн өрттен чылдын бо үезинге левисээр, өрттөр 13,8 хуу өзө-жээп, а когарал 8,5 хуу хой болганы илереттинген.

Апалатын көрөгө, өрттерин ажалың-халаптын когаралы чыл келген тудум угалды, чурттагыч чонун кадыңга болгаш амы-тыныга улуг хораны чедирин турар, бо тос айың шипинде 14 кизи аны-буру чадаларын кемдешкенин илереттинген. Оларын 15 кизи (оларын шипинде 2-зи чаштар) чырык өртөмбөйлөр чаргалган. Бичаңгы, хой өрттөр чурталга оран-савазыңа болуп, шипуну демдегелеттинген өрттерин 77,5 хуууу болуп турар. А оларын кол өскөп уер чылдагышарын апар болза мындай: кижилерин өт-биле оварымыч чок болганында 175 таварыга, одалга печаларын ажалган турган, алаа өртке удур дурмуерин сагышааныңдан 67, электри дерт-херекселдеринге өртке удур негелделерин хажытканында 78, бичиң уруурларын өт-биле ошаныңдан 43 база өкөгөзөң өрттерин 19 таварыгадан өрттөр өскөзөң.

Бо 9 айың шипинде өртке удур хыялдарыңа күчүстө поэзия дашы, шипиниң биле 544 удуртуку даргаларга болгаш харысалгалык кижилерге администрация хемчегин олашкан, акша-шалдың торгаал хеври-биле казааш, 497 кижиге шипын сактаңдырыларын берген.

Мындай хемчегелериң аш турган кадыңга-ла, республиканың левисээрине чурталга оран-савазыңа, мал чөм шыжымарларыңа, арга-арыңга болган өрттөр улуг когараларын чонга чедире үзүктел чок болуп турар. Бичаңгы чүгө чедип айың эртемгизин бо хуниңге чедип 28 ситен өрттерин демдегелеттинген. Алаа шипиниң биле 115 тона шипиң зуукаттырган. Эң хой ситен өрттөш турар черлерге Тады, Бич-Хем, Иаа-Хем кожуунарыңа хамаарыштыр болуп.

Күс адатканың, кыш чоңушудан келгенде, өрт хайгарал ажалыңдык чарыдаларын соудулазы чурталга оран-савазыңа одалга печаларын өртке удур дурмуерин тааржыр кылдыр тургузурар, оон айың-халап үмөйиң чедип алыр болур. Чүгө дээрге, моон мурунда чылдарын чижээ алган көрөгө, кышкы үеде болган өрттериниң эң хой чылдагыны одалга системаларыңа өртке удур дурмуерин хажытканыңдан болуп турар.

А бо куузуң одалга сезону эгелде үеде чылдагыңа билге өрт өскөзөң, республика левисээрине 3 чурталга, 3 чурал-бажың, 1 өрт шипиң долу-биле удуруттыңан. Маңда чикке кылдыр сентябрь 12-де Кызыл хоорайның Биспалон 3 дугаар бажыңга, октябрь 11-де Суг-Хөл кожуу-нуң Суг-Бажа сумузуңуң Алдан-Мадыр кулумузуңа Монгуштин бажыңыңа болган өрттерин кирип болур. Бо өрттериниң каймыз-дөө печканы өртке удур шын өзес кылдыңдан баа оон ажалды турган, дурмуерин сактывааныңдан өрт ажалың үткен. Күрүсептин өртке удур албан эртемгизин ажалдак чарыдаларыңа өртке удур сурталга ажалын чорудуп, ажалың-халаптың баш бурунгар болдуруңа деп, даштын хемчегелериң аш турар. Чүгө бо 9 айың шипинде белең 143 бода, 593 шаар малды өрттүп кылдыр кадыңкыңдан камгалал алганар. Ол шипиң болган өрттөр үезинде шипиниң биле 2 млн. 680 муң рубль өрттөк эртемгиз баа 184 кижиге амы-тының камгалал алганы дээрге, ол өрттү кижиниң болуңуң хуулазегени белек негелдеде күчүсепин турар дым.

Сержей ПОГААН-ООЛ. Күрүсептин өртке удур албан эртемгизин сурталга болуңуң инженер-инспектор.

Сержей ООРЖАК. ССР-ниң спорт мастери.

КҮЧҮТЕН «ХҮНЧҮГЕШ»

Олимпий оюннарың 2 дакыр чемпион, дөлек чемпион, Делегей Кубуноңун 5 дакыр эдилекчин, Европаның 3 дакыр чемпион, РСФСР-ниң болгаш ССР-ниң алдарың тренер П. С. Ярыг бистин республикага хостуг хуретин сазырадырыңа болган улам ыңайгы хөгжүдөлүсине дыка хойны кылган.

Ол 1997 чылдың октябрь 9-та автомобиль орууңа саала-одалга таварышкан, 49 харлаң чораша мөзөң. Иван Сергеевич Ярыг бо чылдың ноябрь 7-де 50 харлаң турган. Бо ийлеңге тураелактан хостуг хуреш марыдалың Тыяның наймысалды Кызылда өрттөр. Алаа оон хуретин чораның 100 мизден өртү дөңгө Россияның эң шырап мөгелерин чыгып келген, күжүн шешкэр.

Орус уауезүн улуг огу, сурагалы мөгө, алдарың тренера болган кайгымык чагай сеткилдиг кижини дугайында ТР-ниң Күрөктөркомитетиниң даргазы С. И. Ооржактын сактышканын моон адалда парда-лаштың.

Спортчулар, алаңгы мо-гелер, черле ындай болт — бир-ле черин оо-ла кемдедиң алган, азы артык мөгөл турган болу. Бичаңгы таварышканыңда Ярыганың Тыяның аркажыңын, Сий дагырында хой эр өрттарың дугайында тыялардылар ораны кыч-даа катан дыйнаан мен. Чүгө спортчуларга өзес, улуг ажалдакчыларга-да ажалың биле Енисей бажыңың байлап чугулаш бергенде, чүгө гаксар өзес хирезинде шугу соксаваң олар болган. Оларын даады-ла «Тыяже баралыңар даан — кайгар силер» — деп чалаан оран.

Кызылда бир келгеш, улуг шоодай ишти хыдааны Моск-важе кири берди. — Бичимден тура маңаа хөдөк ынак кижин мен, сакты бердиң деп-ди. Оон бир катан «Мында даргаларга суруңдар чүгө тыя аранда чорудуң көрөң» — деп, теле-фонун келген. Бир кайгымык чүгө — Москва хоорайда чурттан чорат хирезинде Ярыгын хонуп шугу-ла тыя сүр-биле өзен, дөгөдөр болган кизи-дир. Артында 40 минут шипинде хойун шипин хырыш шипин, чорөмөздө, өзиг ханың кезип, салыңтар. Бичанган оон П. Бордин, В. Малыхин дөң ынак хой-ле даргалар хой дөгөдөр хой-биле үргүзүчүң чылаар бис дижирлер. Москвада ажалдан, чурттан чоруу Тыяандан барган дарга-башкыларын шугузуңу билди, оларын «бистин тыяларымыс» деп, ол чугулаш чоран.

Иван Ярыгын кайа-ла тыя кизи-биле таварың берген болза, чүрөңниң ханымыңды чымыр куужактан, алаа кай-

дыг дуза херек дээрин айтырар аар, оон мыаң-ла дуга-лың чорашын орун-суур ажалы-биле ала таварышкан чеже-даа кайы менээ чугулаш чүгө.

1997 чылдың июль айда Иван Сергеевич-биле теле-фонун чугулашканың дугурушту, улуг акымыңды мар-галадыңа эртертериниң каш акша хөрөгүн айтырадыр. Хол ботуңу Тыя Республиканың Президентиниң Кубоңу даш марыдаанын шипиң чед турганы ол. Чогуру түндү болгаш агар саыны адал берген, ол марылаа хол ботуңуңе болуп болган, хостуг хуреш өзес аан, деп тавылыңларымга, «Ол марылаадыңың дөңкөңү мен боор мен. Акша эртен дораш чед бээр, оон «кымык» чугулашар сен — дөң чүгө. Шериг-оол Дижижикованың «улуг акым» азы «бистин Президентиниң чугулашары» — Иван Ярыгын Тыяга чок хамарышталың илеретин чоразы ол деп билди мен.

Совузу көкөк үеде бистин хамарымыс болза чүң-даа шыдар ала» — деп чугулаш кыш апарган кизи. Оон тыяңдан журу мындай чүгө.

Кызылда хостуг хуретин Россия чемпионаты эгелдерин билдүүүңде агаар-бодус сооп, хадан-чартап туруп берген. Белекелди хышап келген алдарың тренерлер Ш. Невретдинов биле А. Попова чүң-даа кайгар, чүң-даа дээр аай-бажың тышпай, стадион-биле мөң ажалдар өрөзали аразында кылгаштырыңа ол мындай. Бир-ле эртен Ш. Невретдинов өгөл төнгөн мыңа дей-ди. «Сак-

ты-дыр сен бе, Олимпнада-80 үезинде Москвага буудуттары тардары болуп турду чок, силерде мындай арга чок бе?» — Чок! А хамар деп улустар кандымы? Башкымың сөөкү үлөгөңи хөмүрүн бар чыдарын эскерген, «Шың-дыр, бир хамар додан кырыш» — дидим. «Дүжүгө» телефоннаа оон-ла хамар билиң турар, алаа ам алаңы болган дээрин тодараттым. Шына-ла, агаар экиай берген чүгө.

Марылааның баштайгы хундиги эртен арай соогу хөдөк, хуну шокар буудуттар дугулашкан. Шамил Тагирович менне теле-фондо дашып, «Хамарга чугулаш көрөң, буудуттары чорудуңтар кылдыр» — деп бо, Ам канчаар, «аа» дөң ала-дыңа. Удалаанда дээр хирезинде бичиң-лаа буудут оран-савазы чок апарды.

Түңгө хуреш үези — кол сууларды дөңгөзөң алаар стел аргында хой-ле кижилер Хунуң иштинден сугаңыңа алып берген ходаларын стел адалаң сун, чыгарың олар. И Иван менне «Хамарымыска барган, буудуттан бээр өскөрдөрүң көрөң» — дей-ди. Ону дээрде бичиң-да буудут чок. Бичанган чымыр чогуңга сыдаңа катарымыс, хөкөк адыр кизи чок — дийээш туруп берген. Ур-ла болбаанда, кезек буудут келген, хунуң холөгөлөң. Орта хой-ле сууларды тренера, «бо тыялар кайгымыктың чон-дур, ага

БҮЗҮРЭЭРДЕН АРТЫК БҮЗҮРЭЭР МЕН

Кара оол — Тыванын кайра-оол булагында он непероо аттарын бирээ. Бичап кээде, бистин суурда ба-а-а-а-а-а Кара-оол ийнеке азы адамын-биле Кара-оолович (огду) деп адаар улустар элээр хой. Бичаала-жок бистин суурду улуг-да, анык-даа улуздан эгелээр, 1-ги классчы чаштар-дан-да «Кара-оолович бар бе, көрдү бе, бажыны кай-да?» деп айтырар болза, кымчы дугайында чугаа чоруп турарын дораан билип каар. Ол — Саад Кара-ооло-ойчи Шыдыра-дыр.

Мен бээни (бөгүнгү кырган пенсөөнер) чаа минип келген чаш чорумда-ла, Саа Шыдыра дара кижичи чораан. Арбан, суму чагырамыннан эгелээр, кожунада совет, партия ажылдарында амылдан, колхозтар, сохкооттар удур-туп, хей чылларда чогуна бараан болуп келген, күш-ажылдын хоочуну, персоналды пенсөөнер, бө хүнерде бистин араваста болуңду кадыктың болгаш намыс-харын шаш-биле ам-даа чик, сергек чурттап чоруп эгелдир. Бу чылым 77-78 бе хар-лык боор... Совет, партия ажылдарында канчаар амыл-дал, колхоз, сохкооттары кан-чаар удуртуп чораанын анал-дытп шынчылээр соруга мөңдө чок. Мөңүн билирим: «Күш-ажылга шылгарал» деп медальдык кижичи. Язы-бүрү жөбөлү медальдары болгаш хөрөмдөктери 5-6-даа бар боор. Дипломнар, хүндүлел бижиктери болгаш оске-даа шаңналар та чеже? Бо бү-гүну барымдаалап көөрге, черге шыраак удурткучу чорааны тодаргай-ладыр.

Бижип орап маадырдын намыс-харын-даа, шаңнал-макта-галында тода, четче болбос, «боор-оонал», «Дөңгүр-оол-да» орап кижичи боор дээр-жер албан. Ол чөптү боор.

А чүвениң ужуру мындыг: Бо кижиниң дугайында чүүл бижир деп редакцияда малга алган профессионал журналист-даа эвес, ол ха-майчон, көдээ бижичини бе-ниң эвес кижичи Кара-ооло-вичтен айтырарга салым-дан шуут-ла элчөксунуп, ыат-

кан мен. Оң дугайында кым бир кижичи чүүл бижир деп чүвениң ол бөдү бээни сагын-май, дүжөвейи-даа олур боор. Бо кижиниң дугайында биживейн баар аргам-даа, эр-дем-даа чок деп билип турар мен.

Назымын иштінде яны-бу-ру черениң даргаларын ко-рун-ле чордум. Саа Кара-оолович ышкы элтиг-ээл-дек, сагыш човангыр, улугну улуг айы-биле, аныкты анык айы-биле хүндүлөп билдир, черле ескедеге де-мейлешпес шак ындыг оза-гай аажы-чанык кижичи көр-бөз боор мен. Водуңуң үе-зинде сураглы малчын чора-ан, ам бистин араваста чок, мээң төрөлим, акым бо-лор Донгак Мадавай чугаа-лаар чүве:

Санал

— Ана ат-ла, кайгамчык-ла кижичи, оол! Нингидиң да, амыл-хуңуң да, сактырга-ла канчал-даа шийиреттинмес чыгыш ышкы сагындар «баш муңгаш» айтыр-галар тургустунуп кээр боор-ду... Муңгашың, хорал-чың-даа болу боор. А Саа Кара-ооловичниң киреш, чу-гаалажыр, сумележир сен. Чорук-хөзөң бүткен азы бо уадада бүтпээ-да болза, ай-тыртың чоокку келир уде шийиреттине бээрине бу-зуредди, сагыш-сеткилдик оожургай берген, оон каби-денде ала-чайгар хүлүм-дүр үнүп чүвө сен. Эр-ле! Кайгамчык-ла кижичиң, са-гыш-сеткилдик културасын бе-дик-ле кижичи ол, оол! — дээр чүвө ийин. Шынап-ла, ооң-биле албан ужурунда-ла, амы-хуңу-даа чугаалажыр орапш сактырыңа, организа-ция, коллектив удурткучуу дара-биле эвес, ана-ла чү-чүс кижичи орапш улуг ө-бү-дөнүң баштарың, азы, ала, оге-биле чугаалажыр орапш ышкы кымын кел. Та-ныр, танывас, улуг, бие, калды-даа кижичи-биле чуга-алажыр олурган, ол кижиче хамаарыштыр албан езуу-

нүң «эри» азы «хаматты» (бо шагла «эри» деп өс баса немешкен) дээр чикеттиң сес-терия ажылгал органын дың-наваан мен, Анык улус бо-ла «оглум», «кызым», а бо-дундан улугларым «угбам», «акым» деп пат-ла өөргөн. Ажылдым, кеэбизни канчаар! Шаанда шеф, жуботник бол-ган черлерге ол айтым, баш-карып, сургаарыңа өйлөш-пес, бодунуң холу-биле тут-каш кыриптер...

— Орук аштап чоруп кижичи улуг бун эдлээр чор, оолдар, орукка борбак даш-таа чыдар болза, машиналык, атытгы-даа чорааш, ыяп-ла дүрүшкө, ырадыр ап октап чоруур — деп оюп-баштак-биле чагыыр кижичи.

Бодуңуң үезинде ТАР-ның атытгы шеригине албан эр-тирп чораан. Аыт сургуу-луңа (дигитовка), селеме чыарыга (фехтование) шы-рак-ла турган боор ол. Бие-де, бежен чылдар эгезинде, өөрү даргалар-биле кал-шаап орд, чайгы кепка бол-дуң хаг ушта шаалтарга, де-дир ээй соккаш, атытгы ма-рын-даа соккашпай, аыт кы-рындан черге эңкеш аптар кижичи чораан. Көргөн мен. Ээр-ле! Хүрежир, Мөге чораан. Республикага эес-даа болза, Мөгөн-Бүрен сумузу-нун (Мөңгүн-Тайга) кожууну-ңуң савазынга каш-даа ка-талп шүгүлүп, жүүрүлжип, шаңналдыг черлериң ап чораан.

80 хар чоокшулап орап кижичи дидим, а ол хирезинде ону «хүнүн манаан, хүүрээң даңган», чөңүк амытан деп будаваңар. Угааны чарт, көр-үрү, дынаыра ам-даа эки. Хей-нигидин ажылдарың-да, хурал-суглаадан чыдып калбас.

Тус черин дара-бошкала-рында эгелээр, улуг, анык, калды-даа кижичи оол бай-лак дуржулгазын, арга-суме-ли ам-даа ажылгашыңан. Калдык коңгур чөгөмөс кижичи ыйнап. «Арагадан-ла чытпай чорунар, арага-ла эр-тир ишпей көрүңер» деп анык-өскөңгө чагыр-ла чү-вези ол. Кайла-ла араганың болгаш арагалашкынын неперээни чажыт эвес-ле бол-

гой. Чөгөмөс кижичи. Чоп чо-гонир деп? Бодуңуң шы-нынга бузуредди, ажыл-тө-дүн аас-кеңиктиг, кадык ке-лир үези дээр, черле ыңчай, чоңуң бүгү талагы чагай чоруу дээр, чүктүк чоруу кижичи чүден-даа чөгөмөс, уй-дараас.

Ук-төгүзүндөн амылгыр, малчын кижичи черле шыда-рып, Кара-ооловичниң хууда инектериниң «чер базары» чөзрби амыл тур боор. Кыш, чай чок олларын кадарар, ка-рактаар. Ийи болгаш дөрт буттүг бөрүлөр көүдөзүн бо берге шагла оол инектериниң өзүл чоруурун! Высаалары-нын хей кезин чылдык-ла кыс болур.

— Уваа! Эер дөн мал-дыр бо, оолдар — деп хө-рөң. Осеин канчаар, Ээни кежээ, ызыл боорга-ла, мал өзөр. Калды-даа амыл бү-дүнгүр болур.

Ам чораан болза алдан хар чоокшулап чоруп эң улуг огулу, уругларының иезин-даа шаг-ла ышкыңан, ажыг-шүкүңү көргөн хирезинде кайгамчык бжык ту-руштуг кижичи. Черле ыңчай «сеткилде сеп чок, сагы-шылда сап чок», ак сеткил-диг, амыдыралга ынак, амылчын кежээ, ундараас, омак-хөгүт, угааның кижичи-лерин, кадыкшылыңдан ха-маанчокка, назымын бээни узун болур чүвө-дир ийиң моонар. Кадыкшылыңдан ха-маанчокка дидим. Утказы: Кара-оолович анылаңдан-ла хөрөндө, хоочулук кижичи чораан. Оваа-биле октажып ча-дал, үр үдө күш үлдүрүп хуреп турган, моорай бер-гени-даа бичимде көргөн мен.

Сөөлгү үдө ханының ба-зышкымын база улгадыр. Оскөр кайнар-даа барбайн, чүгө төртүтүнгөн черинге, төрөң чоңуңуң аразына 50 амыл чылдарың дүргүзүндө Уре-түңдөдүг, удуртп ажыл-ла амылдан, чоңуңуң хүн-дүктелги бүрүң-биле чедип

алган кижичи Тыва Респуб-лика болгаш оон дашкаар-даа ховар-ла боор. Кара-оол-овичниң ачы-хавыязын Мөң-гүн-Тайганың чоңуңуң муң-гунга коңгур улуг дээрн маргыш чок.

Бистер бодуустуң ховар дээр, кайгамчыктыг сурга-лыг кижилерин чүгө олуп лаарга, оң ачы-хавыязын сактын, адын калдыг иези монгедил алырын бойай бээр бис. А дирин чорда, хе-рекесеве аан.

Кара-ооловичниң боду-нуң-ла чурттап ораы Совет-ская деп кудумчузун Саа Шыдыра кудумчузу деп адал кагаз, оң шын, оон чо-түг буян турбас. Мээң сана-лым ол. Бо саналды Мөңгүн-Тайга кожуунун чагырык-чызы М. Б. Монгуш болгаш Кызыл-Хая суурнуң, Мөгөн-Бүрен сумузуңуң чагырык-чызы Д. Ш. Ириг болгаш Мөң-гүн-Тайганың бүгү чоңу чагыс үн-биле дөңгөрү дээрине бөүзүрөдөн артык бөүз-рээр мен.

«Кара-ооловичниң-не дээр-ге үндүр мактап, оң ады-биле дириг чораа, кудумчу алаар болза эки деп бар-ла шаа-биле кызып чүткүдүп ту-рарын болаарга, оң чок кижичи, эки, өңүңү, чок тө-рөң ириг бе?» деп чамдык улус боор чадаас. Ол ынд-ыс эвес. Төрөлдөшпес бис. Оң чок эки, өңүңү, соратни-ни болур харык менде чок. Чүгө дээр, ол дээрге чоңа сураглыг, улуг хүндүлүг дара. А мен ана-ла «авра-сап кылыр» амылчын мен.

Бичап кээде, калды-даа чыгыш чыгышкы, ол, амыл-чокка бистин араваста кижичи чүу турар боор? Бича-ла болза, бистин Мөңгүн-Тайгага бургуңу, патриархал-дыг төрөл болук хамаарыла-лары ам-даа күштүг болга-ны-биле, мында чоңуң чам-дызас, ылангыя улгады бер-ген улустар аажок төрөлзөк... Орус улус, барык-ла өскө кижичи апарган «хол-бут ба-жында» төрөл чытгыт чүвезинде хамаарыштыр «сөдмоя калы килесил в воде» (ки-селдин сугда чедип дамды-зы) джир ийик. Ол чикет-ки, доо-ле дөрт, беш ады салгалы өрте берген, шаг-да каш дакыр кудалажып каапкан, иениң ырак төрө-ли дай-авам айлыг кижичи-биле чурттап чораан боорга, чөстөй дигилээр кижичи мен.

Херлин ХЕРТЕК, Мөңгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хая суур.

Экоконкурска

ОЛИМПИЙЖИ МЕДАЛЬ — КОЛ СОРУЛГА

1994 чылдан бээр бистин намыс-адымыска күш-култура болгаш спорт шугуңуңа ажылдар тренер ошкылары белеккен эгезден болган оң баштайгы доозукчуларын бо чылым доостуруп үндүргөн. Анык кадрларны белекелениң дугайында болгаш Спорт-комитеттиң кызып чорудуп турар ажылдарының дугайында интервью Тыва Республиканың Күш-култура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүнө комитетиниң ораалкчы даргазы А. С. Саидандан бистин корреспондентимс алган.

— Бистин өзүп орап анык спортчуларымыс өө сөөл-гү каш чылдарда делегей чер-елг маргылдааларга бе-зин чедишкениң кыргыз турары демделексенгиз. Россияны, Европаны, Азия динтиң, делегейниң чемпи-онеры илереп келген нөм-чүкчүләр массалыг инфор-мация чексетерин дамчы-тыр билдир болгай. Тыва спортчуларга ол туршту бжыктуу дээр дээр, моон сон-гаар белектел акылын күш-тедирери чугула. Ону шийирлээринге кадрлар айтыры кол черин эзээр дээрн билдиндир. Бо тала-зы-биле калдыг ажылдар чоруттуңуңуң, Алексей Се-менович?

— Шыны керек, калды-даа акылдын кол өзө — кадрлар белектели. Бир-ле дугаарында, спортчу база керек болгай. Бергедеш-киннер тургаж, дилээш-киннеривис, тыышыкына-рымыс бар. Часақтың, спорт-ка бердинген эш-өөрүңүң, билдиндир удурткучуларның мурундан дөңгөрүңүң ап турар бис. Бичаарга ам бистин Кызыл хоорайда Россия-ның кайы-даа хоорайларын-дан дуада чок өөредилге черлери бар: Олимпийки курвалырлар училищези, Кызылдың башкы училище-зиниң күш-култура салбы-ры, Тываның күрүнө уни-верситетиниң күш-култура факультеди база Красноярс-киниң И. С. Ярыгин аттыг чаа ачылтылган спортчу мөөрейлер институтуңуң Кы-зылда салбыр.

Бо хей-ле спортчу өөре-диге черлериң акыдырыңа Красноярскеден ректорлар Николай Дроздов биле Алек-сандр Завьялов, ТР-ниң Күш-култура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүнө комитетиниң даргазы С. Оор-жак, ректор Орлан Бузур-оол, директор Александр Дагабалай, Алексей Ондар, Херел-оол Ооржак биле Эр-гелээр Ондар улуг үлүк-ху-зун кыргеннер. Ам бистин спортчу аныктарымыстың каа-ла-даа өөренир аргазы

Чакырган херээ чок, оон мурунда бис улуг спортчу-ларны ажылгал-агылап, ка-дык-даа, эртем-билиг-даа чок каапар турган болгай бис. Бо чылым үстүнде чугаа-лааным дөрт өөредилге че-ринде чамдык шыраак акы-төдү хүлээ албааны харын өскө керек, моңу черле 1999 чылда өдө көөрүң база кы-зыдар бис.

— Тывада хостуг хүреш «деңзилг» черде турары билдиндир. Оң аңгыда спорттуң кайы хевирлерин-ге кичөөгөйиң уландырыш турарың?

— Тывада чүгө хостуг хүреш эвес, спорттуң яны-бү-рү хевирлерин сайырадыр дээр ажылдарың чору-луп турар. Ам келир ноя-брь-декабрь айларда хол бөмбүүңө, баскетболга, сам-бога, хаактыг магнаарыңа, стол теннизиң дээр, он-даа өскө хей маргылдаалар-ны эртирер бис. Бир эвес солун саналдыг улус бар болза, Спорткомитетче чедип келзин. Бичааргы турминичи яны-бүрү хевирлеринге кол күштү уландырың бис.

— Аар деңзилг мөгелер талазы-биле кайы хевирлер-шала хирелиг улус-ла болгай

бис. Бичаала-даа аар дең-зилг мөгелер белектер дугайында тускай саавырын хүлээп алыр база шыраак, аар деңзилг мөгелер белек-кээр тренерлер аразында шаңналдыг конкурсту чар-лаар, сумо деп япон хуреш-ти сайырапта деп оода бар. Чүгө дээрге анаа чүлө аар деңзилг мөгелер кир-жир олгаш Европа, делегей маргылдаалары болуп турар-дыр.

— И. Ярыгиниң шаңна-лы дээр манаа хостуг хү-решти эртирер планнаты-ныг турар-дыр. Бо талазы-биле чүңү чугаалап олур силер?

— Ноябрь айның 6—9 хүнеринде Кызыл хоорайга И. Ярыгин аттыг Россия черелиг чүгө аар деңзилг мөгелер хурей маргылдаа эртирер бис. Борта Москва, Абакан, Красноярск, Якутск, Улан-Удэ, Кемерово, Ново-сибирск, Улангом (Моол Рес-публика) база Кызыл хоорай-ларын эң шыраак мөгелер кириңер. Бо маргыл-дааның озагай чүүлү дээр-ге ол хүнерде бистин улуг акымыс, алдарлыг мөге, тре-нер И. Ярыгин дириг турган болза 50 харлаар турган, ыңчангаш оң чырык ады-нга тураскалды эртирер бис. Ийде, тыва чоңа солун маргылдаа-шоңуңуң бараалгадыр бодан тур бис. Спорткомитет даргазы С. Ооржак бо маргылдааны эртирер спонсор-леткини-лер түп алыр дээр Москва хоорай-биле харызажып, улуг акымың чорудуп турар, Чүгө дээрге бо маргылда-ны эки ынарлыг эртирп алыр болузуваса, келир чы-лым Кызылда Россияның аар деңзилг тулган чемпиону дээр чемпиоңуңуң эртирер арга бар. Бичаангаш спортка соңуурадыгыңарың, тыва чоңу бо маргылдааны эки эртиреринге биске дөңгөрү-кө кадарыңа, элтиг таварыла амылгып, кыйгырып турар кижичи дөр мен.

— Моон сонгаар кол ругула чү?

— Елена Достай (чаа), Сая Санчат (бок), Чечен-оол Монгуш (хостуг хүреш) дээр чикеттиг шыраак спортчу-ларымыс эки белеккээш, 2000 чылда Австралияга бо-лур Олимпиадага кириштир-гер, төрөң Тываымыс олим-пийки медальды чаалап алы-ры — кол соругла ол.

Кай-оол САТ чугаалашкан.

Күстүн адак кара ыт айының ай-хүн календары

ОКТАБЬРЬ 27 (7) ВТОРНИК. 9 кызыл менгилги, октагаран олуттук кызыл хой хуңу. Кара ыт айында хой хуңу үдүр болганда, бөгү-ле бөдү-рер ужуруг чугула амыл-хө-рөктериниң кызыл эгелээрини шөрлөзүн дээр.

Баш дүгү таартырга, амы-адың чарлып болур, малдыг дүк-түлөңдүлүк дараарга, чаргы-чалып үер.

ОКТАБЬРЬ 28 (8), СРЕДА. 8 ак менгилги, суг олуттуг сарыг мези хуңу. Оңи амыл-хөк бөдүреринге, өг-оран туларыңа, хей-аыт кивисидеринге таарымчалыг.

Баш дүгү таартырга, уулу алырдың, сдыг-саарылга кыдырыңдан дадалгаалаар.

НОЯБРЬ 1 (12), ВОСКРЕСЕНЬЕ. 4 ногаан менгилги, ол олуттуг кара күске хуңу. Эм-таң хүлөп ап, аарыгы эмен эгелээринге, оңуң-тала болдуруңа, мөзөң кижичи үдө-хөзөң эртиреринге таарымчалыг хуңу.

Баш дүгү таартырга, аарыры, малдыг дүк-түлөң-дизин дараарга, тодуңге ба-гай.

Салыг-саарылганы, ырак-улак орукче айтпаңырың, кел-диң хайыра чадаарың шө-лөң.

НОЯБРЬ 2 (13), ПОНЕДЕЛЬНИК. 3 көк менгилги, доңурак олуттуг, каразымаар шөк хуңу.

Брак-улак орукче айтпа-ныңа, чугула амыл-хөк-тө-рөң эгелээринге, эм-таң ике-ринге, аарыгы эмендип эге-лээрине таарымчалыг хуңу.

Баш дүгү таартырга, чыр-саар, малдыг дүк-түлөңдизин тыаваарга, тоду көзүдөр.

Бажын түлөп эгелээрине, бугаңга тейлээрине, орук-чүдүлдүг таарымча чок хуңу.

Баш дүгү таартырга, меде-

Х А Н Ы БЫНАКШЫЛ-БИЛЕ

Долганды хүрээлээ, бойду-камагалыңаң дугайың-да конкурсту «Шыны» улам-чылар дээни эңгези. Тыва-ның агаар-бойдузү калды-дошкун-да болза, сеткил-ме-ге эргим болган хайбаралың. Оң соок кызын, изиг ча-йын, хаг-шургангың чак-күзүн ханы ынакшы-биле хүлээп ап чоруур мен. Ол урелип тур. Кат-чымис, моо-гуң чыыр черлер бодуустуң чаламы-биле эвес, үредекте-лериниң, хоозурадыкчылар-ның багына таварыштыр. Ол бүгү комундачың-дыр.

Аң-мен саны кызыртылган. Чидин турар анаар «Кызыл дөңгөр» киир бижиттин-ген. Бичаар киир бижитти-ле, дөмөй-ле хоран турар. Эң ховар күштү тулуп ал-гаш, чийнеңден дашкымын чурттап бодуу салып ту-рар. Улуг, чинге анарың үңелтиг хөңгө кезиниң аны-чымчы езу-биле алыр дээр, эң кызын, ачык-чатызың барымдалыңаң, массалык-биле кыраы тергилээр. Чамдык чер-өөңүн чүгө атыгы атылган.

Кызыл кожуунуң бир ынак сууру Хаан-Дагын эздээне Терлиг-Хая. Шаанда бо черге те-чүманың хойу кайгамчык турган. Бичаангаш ады — Телиг-Хая. Сөөлү ба-рып Терлиг-Хая болу берген. Мөңгүн суун болбазыра-лып турган бөдүрүлге де-вискээриниң иштине тус-чылаар дээр телер калыр элдерден сөңтүп балдып кел-дир. Бүрүңү тыва чоң шаан-ды те-чүмэңа бербес, хажы-зындал чарашкыны көр чораан. Чамыкта бо чараш-жар, оларчың-биле ойнаар турган. Бичаңгы кижилер абырмычы, алыска-чиксек

эвес. Олар колдуунда орай күзүн, кызын айнаар. Ча-зыл ачмөң алган, чайын э-чаш өтмөң алган. Бичаангаш айнаар байлык, оларга хол-даа бербес. Чаш азырине хол дөңгөр, кижичи чыды оон кезинге сине бээр. Ээриктен нези бээни дээр, кижичи чыды чаш амытанга артык каарга, аяңче төлүн хооа бээр. Ол дег багай хай-халап кайла боор! Бодуустуң дең-жигүүрү ол хире хөрөк бо-луп турар.

Бодуустуң байлаан алыр, чыш кыраар шаг-үе база турар. Бо чайын, күзүң рес-публиканың чоңу хой-хөй тоңна кат-чымист, мөөгүнү, ары чигирин чыып алган боор. Хем-сугуңу балык-байлаңын база өң-чизээ-биле тулуп алгылаан. Амыл чок уде долгандыг хүрээ-лениң биске чөмкүн бери-тир турары ол. Олаар чүт-оттулар ыш кезип алыры, мал чөмкүнн белектерин уламчылап турар. Кураал алган артычыңың чоңа са-дып, орап база болгай.

Калдыкшың, кижилериниң серемчил чөсү өрт айылы-лып болдура. Оң айыл-халамы хемчээл чок. Öрткөн-чө черге амылдал он-он чылдарың дүргүзүндө би-чирлеп катап тургустуңа тургустуңа, хөрөк болза, шуут кыруу калыр. Бар бай-лакты чийериниң, ышкы-намынын оруңуңа — ката-лаары, болсаарырадыры.

ЧИТКЕНИН БАГЫНДААЛАШ...

Чечена Сосур-оловиз Дон-гантың Кызылдың башкы училищезин дооснаынын

ЧЕМПИОНАТ ЧООКШУЛААН

Сөөлгү айларда яны-бү-рү шыдыраа маргылдаа-лары кожуунарга болгаш намыскал Кызылда өрктени диндалгылар. Бичаала-даа чылдыг кол маргылдаазы — Тыва Республиканың шыды-раа чемпионаты Кызыл хоорайга ноябрь 13—26 хүне-ринде болур.

Эр спортчулар аразына чартык түңнел оюннар эр-ген чыдагы ышкыш, швей-чар система езууга ноябрь-ның 14—15 хүнеринде эге-лээр. Чартык түңнел оюнун 6 тускай чалаткан спорт мас-териниң кандидаттары: Леонид Мохов, Орлан Монгуш, Алек-сандр Болдынов, Хеймер-оол Ондар (шутту Кызыл-Ары), Мөңгүн-оол Тулуш (Шагаан-Ары) болган Сергей Сөөн (Ак-Довурак) оларын-биле ойнаарлар.

Хөрөжөөн шыдыраачы-ларын маргылдаазы ноябрь 16-да долгандыг ойнаар система езууга эгелээр. Анаа кожуу бүрүзүндөн бир-бир төлөктө, Кызыл хоорайга 3 ойнакчы болгаш тускай чалаткан республика чөм-пиону Валерия Куулар

Кызыл хоорайны чурттага ба-жырачың микрорайоннар төдөвилениң архитектору болуп, «Тыва хаматты төлө-лөө» эртелеңге эш-өөрүңүң, коллективниң хүндүктелги чаалап ап амылдан чораан. 1993 чылдан эгелээр, Ишти-ниң керектер яамызының 6 ду-гаар кезээге ажылдан кир-геш, оон наркоманияга уду-р киддире шилчээр, республи-каның мрак-чок кожууна-рынга сургакчылап, кадык-берге амыла торулбайн ажылдан чорааш, Тываның мурундан болу ышкыш ө-өрү-биле албан-хууэлээни эр-тирпиз, Чечен Республикага

га маргылдааы киржичи саңы хой болганын жүргү-скөн. Чаа өөредилге чылында ук маргылдаалар катаңгар. Мындагы черелиг маргылдаа-ларын ачымында бистин бичин спортчуларымыс рес-публикандан дашкаар болуп өртип турар маргылдаалар-га чедишкениң ойнаптар шийикти апаарлар.

Бо чылдың июнь айда Кызылдың ШДӨТ-туң коман-дызы Бердск хоорайга (Но-восибирск облазы) улустар арасының фестивалыга ой-наан, уруулардан Лера Куу-лар ал болгу дегер 9 сандан 7,5 сааны алгаш, бирги че-рин алган. Шийликте коман-дың эң бичин ойнакчысы Долаан Салчак База чедип-киниги ойнап, 3-кү черин ээлээр. Урууларның шаңнал-дыг бөдүрлерин оларның орукка чаргалдып дугула-рыңа киржип маргылдааларга киржип шыдыраа Белек-те-линге улуг акыктыг салдар-лыг болур.

Николай ШИШИН, ТР-ниң шыдыраа федера-циязының харымсалгалы секретары.

Алексей Стай-олович ОНДАР

Ондар Алексей Стай-оло-вич 1961 чылдың декабрь 1-де хой аны-толдуг амылчын өг-бүлөгө төртүтүнгөн. Чөөн-Хемчик кожуунун Ийме ор-тумак школаның 8-ки кла-ссы